

Ning-ist ja-ni ja edasi

KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

Ja ja *ning* on tänapäeva eesti keeles suure kasutussagedusega sünonüümsed rinnastavad sidesõnad, mille funktsioone on varasemates keelekäsitlustes kirjeldatud ning püütud ka keelekorralduslikult reguleerida. Funktsioonide selge eristumatus tõttu ei ole see ühemõtteliselt õnnestunud, seetõttu pakub nende keelendite kasutustingimuste määratlemine ja funktsioonide kujunemine arutlusainet praegusajalgi. Lisaks *ja* tänapäeval tavalisimale sidesõnalisele kasutusele on samast germaani tüvest lähtunud keelendid *jaa* ja *jah* toiminud kinnitavate vastuspartiklitenä. Vanades tekstides on *ja* esinenud ka kinnitava-rõhutava partiklina tähenduses 'ju, ometi'.

Kasutuse tagamaadele pilgu heitmiseks anname siinses artiklis diakroonilise ülevaate grammatiliste sõnade *ja* ja *ning* esinemusest ning nende funktsionaalsest tööjaotusest eesti vana kirjakeele allikate põhjal. Vaatame ka seda, missuguste tähendustega on neid sõnu seostatud XVII ja XVIII sajandi sõnastikes. Eeldame, et ajalooline ülevaade võimaldab selgitada nende keelendite tänapäevaseid funktsioone ja nende kui pragmaatiliste või grammatiliste üksuste kujunemiskäiku.

Uurimuse eesmärk on välja selgitada, 1) mis ajal ja missugustes funktsioonides need sõnad eestikeelses kirjasõnas kasutusele tulid; 2) kas põhja- ja lõunaeeesti kirjakeele kasutustava erinesid teineteisest; 3) kuidas on saksa keel kui tugev kontaktkeel mõjutanud grammatilise sõna *ja* funktsioonide kujunemist. Materjal pärineb eesti vanema kirjakeele tekste sisaldavatest korpustest VAKK ja EPAK, kus keskendume XVI–XVIII sajandi materjalile, et iseloomustada keelendite varasemaid funktsioone ning saksa keele mõjulise *ja* esiletõusu rinnastava sidesõnana olukorras, kus samas funktsioonis oli kasutusel ka omasõna *ning*. XVII sajandi kasutustava võimaldavad muu hulgas avada tollased saksa-eesti rööptekstid, mille saksa vastete alusel saame teha täpsemaid järeldusi keelendite funktsioonide kohta.

Käsitluses toome välja keelendite *ja* ja *ning* kujunemise teed, püüdes ühtlasi täpsustada, kas lisanduva keelendi *ja* kujunemisel on suund olnud pragmaatikast grammatikasse (grammatiseerumine; Hopper, Traugott 2003; Heine, Kuteva 2007; Harder, Boye 2011) või vastupidi (pragmatiseerumine; Diewald 2011; Narrog, Heine 2018) ja kas nendes protsessides võib täheldada sundgrammatiseerumise (vt Metslang 2017) ilminguid. Selle väljaselgitamiseks analüüsime keelendite *ja* ja *ning* funktsioone kirjakeele vanimates tekstides. Et nii grammatiseerumine kui ka pragmatiseerumine on järkjärgulised diakroonilised protsessid, jälgime ka seda, missuguste etappide kaudu on võinud toimuda funktsioonide eristumine.

Sõna *ja* on XVII sajandi tekstides harv ega ole veel välja kujunenud sidesõnana (näide 1). Põhiline rinnastav sidesõna sel ajal on *ning* (näide 2). Partiklina esineb *ja* vanimates tekstides enamasti saksa kinnitava-rõhutava partikli *ja* 'ju, ometi' vastena või ka kinnitava vastuspartikli *jaa/jah* funktsioonis. Kinnitavat-rõhutavat, vastus-

partikli ja siduvat funktsiooni jälgimegi vanimates tekstides, et kirjeldada tekstilise kasutuse põhjal nende keelendite kujunemise etappe. Kujunemisteid kirjeldades võtame vaatluse alla ka kasutusmuutuse leviku autoriti või teksti.

- (1) Tæma tulleb waine seÿe Mää pæle, lebbÿ tæma wäÿse Ilmalle tullemefse, kuÿ tæma saÿ se Soima siße pantuth, ninck mechke siße mehituth, **ia** tæmal eb olle aña sen Surma siße mittekit olnut, mea tæma oma perralt on olnuth. (VAKK, Müller 1601 (4), 12)

'Ta tuleb vaesena siia maa peale oma vaese ilmalesündimisega, kui ta pandi sõime ning mähiti mähkmetesse ja tal ei olnud kuni oma surmani midagi, mis oleks olnud tema oma.'¹

- (2) Wßuma yñala ysanda keykyny weyckgkyne. ken lonuth tayua **nynck** mhae **nynck** Jhs teme ayno poian meddten ysande [---] (VAKK, Kullamaa käsikiri 1524, 142)

'Usume kõigeväelist Jumalat Issandat, kes on loonud taeva ning maa ning Jeessuse, oma ainsa poja, meie Issanda'

Siinses käsitluses on põhitähelepanu keelendite *jaa/jah/ja* funktsioonidel, mis avavad kontaktimõjulise keelendi kasutusmuutuse ajas. *Ning* on varasema sidesõnalise kasutusvariandina kirjelduse taustal.

1. Taust: eesti partiklite kujunemisest ja nende funktsioonide eristamisest

1.1. Partiklite funktsiooninihked

Eesti keele partiklite ajaloolist arengut ei ole tänapäevase ajaloolise (sotsio)lingvistika raamistikus (vt Säily jt 2017; Culperer 2011) süviti uuritud. Seniste kirjelduste põhjal võib siiski näha mitmesuunalisi arenguteid, mida võib olla mõjutanud ka uuritava partikli kontaktimõjulisus ning kontaktkeele eeskujust lähtuv funktsioonide jagunemine. Siinse käsitluse üks eesmäärke ongi välja selgitada, kas ja kuidas kontaktkeele eeskju mõjutab keelendi grammatiseerumise etappide järjekorda.

Kontaktimõjulisust on varem täheldatud eesti vana kirjakeele partiklite *vist*, *doch* 'õmeti, siiski' ja *ja* puhul (Prillop, Habicht 2022; Kärk 2014; suulise keele kohta vt Keevallik 2006). Säilinud tekstide põhjal, keeleajaloolisi rekonstruktsioone arvestamata, on partiklite kujunemisel tuvastatud erisuunalisi arenguteid: 1) leksikaalne üksus (adverb/ühend) > partikkel > konjunktsioon (*aga*, *ega*); 2) konjunktsioon > partikkel (*ehk*, *või*); 3) partikkel > konjunktsioon (*ja*) (vt Keevallik, Habicht 2017; Metslang jt 2014; Prillop jt 2006). Siinses artiklis vaadeldav *ning* ei ole kujunenud partikliks, kuigi selle praegune populaarsus ühiskeeles (vt Makko 2009) võib tulevikus pakkuda ainest ka pragmaatilisteks laiendusteks ja seega partiklistumiseks. Sellele osutavad eelkõige keelendi kasutamise esialgu veel harvad juhud lausealgulises

¹ Näitelauseses siin ja edaspidi artikli autorite esiletõstud. Tõlgetes oleme võimaluse korral säilitanud sõnad *ja* ja *ning* nende algupärase kasutuse järgi.

positsioonis, kus lauseid siduva funktsiooniga kaasneb subjektiivne rõhutuse, oma seisukoha kinnitamine ja esiletõstmine (näide 3).

- (3) Ja Knut Hamsuni fašismimeelsed üleskutsed ajal, kui Norra sõdurid pidasid veel lahinguid, on drastiliseks näiteks kodumaa reetmisest. **Ning** see pole lihtne ajaloosündmuste kirjeldus. (ÜK 2023, ajakirjandus)

1.2. Keelekorralduse arusaamad kasutust mõjutamas

Keelendite *ja* ja *ning* funktsioone on püütud kasutajatele selge väljenduse näpunäidete andmiseks eristada juba alates XIX sajandi algusest. Aja jooksul on nende sidesõnade rolle siiski erinevalt tõlgendatud (vt ka Ross 2017). Kui Kristjan Jaak Peterson kirjeldas 1818. aasta Beiträges, et sidesõna *ning* kasutatakse juhul, kui üks asi toimub teisega samal ajal ja samas olukorras, nt *Ta olli surelinne, ning lubas*; sidesõna *ja* aga vastupidisel juhul, nt *Mees kündis metsas omma põldo, ja [= pärast] teggi narid mahha* (Peterson 1818), siis Ferdinand Johann Wiedemann kirjeldab oma grammatikas sõnu *ja* ja *ning* (samuti lõunaeestilist *nink*) juba võrdväärsete ühendavate sidesõnadena, mille mõlema vasteks on saksa *und* (Wiedemann 1875: 588). Seega nägi Peterson sidesõnadel funktsionaalset tööjaotust, Wiedemann aga mitte.

Ka Otto Wilhelm Masingul oli selge arusaam sõnade *ja* ja *ning* tähenduse erinevustest ning ta kasutas seda ühe argumendina tallinna kirjakeele paremuse tõestamiseks võrreldes tartu kirjakeelega. Masingu järgi (13. veebruaril 1820 kirjas talurahvasaaduse elluviimise komisjonile) on eesti *ja* vaste saksa keeles *und* 'ja', eesti *ning* vaste aga *so wie auch* '(nii) nagu ka'. Ta ütleb, et tallinna keeles tehakse seda vahet, tartu keeles aga mitte. (Laanekask 2003: 158) Funktsioonide eristamise püüdest hoolimata ei õnnestunud ka Masingul endal seda vahet teha – kuidas muidu seletada, et ta kasutab koos sidesõnaga *ning* rõhutavat partiklit *ka*:

- (4) Kolmtöistkümmand wersta meist, Ria pole, olli suur kiwwi tule käest mahhatunud, mis peäle nellikümmand naela kalub; ka olli seal selsammal kõrral kiwwi rahhet nähtud, **ning ka** pissut mawärrisemist tunda olnud. (DEA, Marahwa Nädala-Leht 1820, nr 1, lk 4–5)

XX sajandi alguse keelekorralduse rangelt tähendusi eristava lähenemise ajal püüti ka sidesõnade *ja* ja *ning* funktsioone ja kasutustingimusi selgelt määratleda. Eristamist seostati tollases keelearenduses „keele varjundamise ja tühikute täitmise” tarvidusega (vt Veski 1929: 104). Johannes Voldemar Veski mõõnab, et rahvasuus on 1920. aastatel üldiselt kasutusel *ja*, *ning* vaid kohati ja ilma tähendusvaheta. Ometi soovitab ta sidesõnad *ja* ja *ning* funktsionaalset vahet teha, põhjendades seda XVII sajandi lõpu piiblitõlkijate otsustest tulenenud kasutustavaga, mis toetus ladina keelele, kus *et* ('ja') ühendab üksusi lõdvalt, *atque, ac, -que* ('ning') aga tugevalt, „ühtelesulatavalt” (Veski 1929: 105). Arendatava kirjakeele väljendustäpsust taotledes pöördub Veski siin oma aja kasutustavast minevikulise võõrmõjulise eeskuju poole.

Probleeme keelendite *ja* ja *ning* kasutamisel näevad keeleteoimetajad praeguse ajani, mil nende sidesõnade kasutus on reguleeritud küll peamiselt stilistiliste soovutustega. Seda, et tegu on sünonüümidega, mööndakse ka keelekorralduses (Kasik 1995). Praegust kasutust kommenteerides ja varasema tava järgimise mõttekust rõhutades kirjutab Helika Mäekivi (2013) Päevakera ajaveebis: „Sõnade *ja* ja *ning* valimine on otsekui keelemäng, milles osalejalt nõutakse mõtestatud lähenemist, tarka sisusse süüvimist ja armastust hästi koostatud teksti vastu.” Need on kasutaja stiilitunnet puudutavad subjektiivsed kriteeriumid. Kasutaja stiilitundega seostub ka korduse vältimise vajadus ning soovitus kasutada mitmetasandilise loetelu puhul sidesõna *ning* suuremate rühmade sidujana ja väiksemate üksuste sidujana eelistada *ja*-d (Kasik 1995; Mäekivi 2013). Normingulisi kasutuseeskirju sidesõnade *ja* ja *ning* puhul tänapäeva keeles ei ole, on vaid stiilisoovitused.

1.3. Alguses oli *ning*

Keelendi *ning* esmaesinemus kirjakeele tekstides ulatub tagasi aastatel 1524–1532 kirja pandud nn Kullamaa käsikirjani (näide 2), mille 164 eestikeelse sõna hulgas leidub *ning* üheksa korda. Keelendit *ja* XVI sajandi käsikirjades ega trükistes veel ei esine. XVI sajandil kasutusel olnud läänemeresoome päritoluga *ning* (ETY) on varasemates tekstides universaalne rinnastav sidesõna, partiklilisi funktsioone ei ole sellel puhul märgitud ei grammatikates ega avaldu neid ka tekstides.

Sidesõnana on *ning* sagedane erinevate lauseliikmete, sh määruste (näide 5) ja rinnastatud osalause vahel (näide 6).

- (5) Mu Armes moder encke tamha sinnu Jelle Jetta. / oy **nynck** pewe (.ennj keick assie sap sinnucasy hew [---]) (VAKK, Kiri moderile, 1540–1560, 1)
 'Mu armas emand, ega taha ma sind jälle (maha) jätta, ööl ning päeval, enne (kui) kõik asi saab sinuga hästi (olema)'
- (6) Nynda / Sel öszell buth Je[sus] [e]ra pettety / wöth tema sen [leib]an / tennedis **nynck** murdis **Nynck** andis sen temma sul[laste]le / **Nynck** payetys [---] (VAKK, Koell 1535, 10)
 'Nõnda sel ööl, kui Jeesus reedeti, võttis ta leiva, tänas ning murdis ning andis selle oma sulastele ning ütles'

Ning on väga sage ka XVII sajandi tekstides: näiteks Georg Mülleri jutlustes (1600–1606) esineb see 4575 korda (lauseid siduva üksusena ka pealkirjas kasutatud lausetsitaadi alguses (näide 7)), Heinrich Stahli kiriklikes raamatutes 17 234 korda, lõunaeeestikeelses Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatus (1632) 3559 korda. Kõigi kolme autori puhul on see umbes 500 kasutust 10 000 tekstisõna kohta. Tänapäeva keelt esindavas eesti keele ühendkorpuses (ÜK 2023) on *ning*'i sagedus kümme korda väiksem: ligi 50 esinemust 10 000 tekstisõna kohta.

- (7) Die Wort sind genoh̄men aus dem 1. Cap: S. Iohānis, da der Apostel vnd Euangelist also schreibet. **Ninck** se Sana saÿ Lihax ninck ellas meddÿ seas [---] (VAKK, Müller 1600 (1), 9)

'Sõnad pärinevad Johannese evangeeliumi esimesest peatükist, kus apostel ja evangelist kirjutab järgmist: „Ja sõna sai lihaks ja elas meie seas”

1.4. Saksa *ja* ning selle funktsioonid

Saksa *ja* on peamiselt nõustumispartikkel. Seda kasutatakse vestlustes nagu eesti partiklit *jah/jaa*. Erinevalt eesti partiklist *jah/jaa* esineb saksa *ja* ka kinnitava-rõhutava partiklina (vrd eesti *ju*), nt *das war ja allen bekannt* 'see oli ju kõigile teada'. Samuti saab saksa nõustumispartiklit *ja* kasutada lausete lõdvemaks sidumiseks, nt *so habe ich es selbst erlebt, ja, so war es* 'nii ma seda kogesin, jaa, nii see oli'. (DWDS: *ja*)

Lauseid ühendavat kasutust on ka Martin Lutheri piiblitõlkes ning sedakaudu vanimate eestikeelsete tekstide aluseks olnud saksakeelsetes tekstides (näide 8). Rinnastatud keelendite sidumiseks on saksa keeles sidesõna *und* 'ja', keelendit *ja* selleks ei kasutata.

- (8) Christus ist hie / der gestorben ist / **ia** viel mehr / der auch aufferwecket ist / welcher ist zur rechten Gottes / vnd vertrit vns. (Luther 1534, Rm 8:34)

Christus on sihn / ke surnut on / **Ja** palju ennamb / ke kahs ülleserretut on / ke on Juñala parrambal kehjel / ninck pallup meije ehs. (VAKK, Stahl 1638 (HH III), 163)

'Kristus, kes on surnud, on siin, ja palju enam, kes on ka üles äratatud, kes on Jumala paremal käel ning palub meie eest.'

2. Keelendi *ja* kasutus põhjaeesti kirjakeeles

Selles jaotises kirjeldame keelendi *ja* funktsioone vanimates põhjaeestikeelsetes sõnastikes ja tekstides. Et *ja* XVI sajandist pärit ja veel vanemates allikates ei esine, pärineb varaseim vaatlusalune näide XVII sajandi algusest, Georg Mülleri jutlustest, kus esildub juba *ja* erinevaid funktsioone. Ühtlasi näeme, et seda laenulist keelendit ei kasuta vanade tekstide autorid ühtmoodi ja et see ei ole XVII sajandil veel sage ega kinnistunud. XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse rööptekstide vastete põhjal saame hinnata keelendite tähenduste dünaamikat.

2.1. *Ja* XVII–XVIII sajandi põhjaeesti grammatikates ja sõnastikes

Esimeses eesti keele grammatikas, **Heinrich Stahlil** (1637), on *ja* kirjeldatud muutumatus sõnade loendis jaatava-kinnitava partiklina, mille saksa vaste on *Ja: Ja / ja / warlich* 'jaa, tõesti' (Stahl 1637: 29). Tema grammatikale lisatud sõnastikus ega sealsetes näitelausetes keelendit *ja* ei leidu.

Heinrich Gösekeni (1660) grammatika partiklite loendis *ja*-d ei ole, Gösekeni saksa-eesti sõnastikus on see seotud saksa vastega *ja*, mis viitab samuti jaatavakinnitava partikli funktsioonile. Sõnastikus on ka kinnisühend *ja wist – Ja freylich, maximè*, mille tähendus on 'jah, kindlasti' (Göseken 1660: 246).

Ka **Johann Hornungil** (1693) on *ja* nimetatud jaatavaks-kinnitavaks partiklik (Hornung 1693: 92) ja esmakordselt juba ka sidesõnaks – see leiab mainimist ühendavate sidesõnade all (Hornung 1693: 102).

Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises sõnaraamatus (1720.–1730. aastad) on samuti nimetatud nii sidesõna kui ka jaatava-kinnitava partikli funktsioon: *Ja – und; Minna ja sinna. Ich und du; Jah – Ja* (Vestring 1998: 41). Siin näeme vastuspartiklit juba ka *jah*-kujulisena.

Anton Thor Helle grammatikas (1732) on sidesõnadena nimetatud *ning, ja, ka, egga, ommeti* jt (Helle 1732: 61) ning tema sõnastikus on *ja* vasteks saksa sidesõna *und* (Helle 1732: 96).

August Wilhelm Hupeli grammatika I ja II trükis (1780, 1818) on esile toodud sidesõnad *ning ja ja* saksa vastega *und* (Hupel 1780: 84). Lõunaeeesti keeles (vt täpsemalt alapeatükist 3.1) on Hupeli (1780: 85) sõnul *ning* asemel kuju *nink*. Hupeli (1780: 158) sõnastikus on põhjaeestiline *ja* ühendatud saksa vastega *und* ja lõunaeeestiline *ja* saksa partikli vastega *ja*, mis näitab erinevuse märkamist kahe keelekuju vahel.

Seega näeme, et alates XVII sajandi lõpus ilmunud Hornungi uuenduslikust grammatikast on *ja* esitatud lisaks partiklile ka sidesõnana. Hornungi osalusel koostatud põhjaeestikeelsest kirikukäsiraamatust „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat” (1694–1695) algab ka *ja* teadlik kasutamine neutraalse sidesõna funktsioonis (vt Viht 2023). Hornungi Uue Testamendi tõlkes, õigemini selle üsna originaaltruuks peetavas ärakirjas 1694. aastast (Reila 2007), on veel valdav *ning – ja* osakaal on 5,8% (vt EPAK). Seega oli sidesõna *ja* juurutamisel kirjakeelde määrav XVII sajandi lõpus toimunud kirikukeele reformi mõju.

2.2. *Ja* XVII–XVIII sajandi tekstides

2.2.1. (Inter)subjektiivne kinnitav-rõhutav partikkel ('ju, ometi')

(Inter)subjektiivse kinnitava-rõhutava partiklina (vt Hennoste jt 2022) esineb *ja* 'ju, ometi' põhjaeesti keeles alates XVII sajandi teise poole tekstidest (näide 9). See kasutus ei ole sage, sest juba alates XVII sajandi algusest on samas funktsioonis kasutusel ka partikkel *jo* 'ju', nagu näeme Mülleri jutlustest (näide 10) ja hilisematest XVII sajandi usutekstidest. Christoph Blume tekstinäite põhjal otsustades on seal kaks korda kasutatud *ja* kinnitav-rõhutav partikkel, mille kuju ja tähendus on samad mis saksa keeles *ja* mis väljendab kasutaja veendumust. Partikli harv esinemus võib viidata sellele, et see on eestikeelses tekstis kasutusel üksikute saksamõjuliste tsitaadiliste juhtudena, mis on häälikukujult lähedased eesti keelendile *ja*.

- (9) [---] ma pallun Sind / Sa tahhaxit minno perrast minno Heddas Ahhastusses nink Wiggas Kahs süddamelikkult Murre kandma / n. mind **ja** eales erra unnustama / sest ei woip **ja** üxkit Emma omma Lapse erra unnustama [---] ich bitte Dich / Du wollest mich in meiner Noht / Angst und Anliegen auch hertzlich versorgen / und meiner **ja** nicht vergässen / denn es kan **ja** keine Mutter ires Kindes vergässen [---] (VAKK, Blume 1667 (GSE), 30)
'ma palun sind, et sa tahaksid minu eest mu hädas ja õnnetuses ning vaevas ka südamest hoolet kanda ning mind mitte ealeski unustada, sest ükski ema ei saa ju oma last unustada'
- (10) Toddest, se on **io** v̄x rõhmu weerd, sesama Armu v̄lle, mea Ih2 Chr2 meile on neuthnuth. (VAKK, Müller 1601 (4), 14)
'Tõepoolest, see arm, mida Jeesus Kristus meile on näidanud, on ju rõõmu väärt.'

2.2.2. *Jaa/jah* (inter)subjektiivse nõustumispartiklina

Enamasti dialoogilises kontekstis esinev nõustumist väljendav (vastus)partikkel esineb tänapäeval kujul *jaa* või *jah* (tänapäeva suulise keele kohta vt Hennoste jt 2023). *h*-lõpuline rõhutatum kuju tuleb VAKK-i järgi kirjakeele tekstides kasutusele alates 1715. aasta Uuest Testamendist (näide 11), mis oli ühtlasi esimene trükiallikas, kus kajastusid XVII sajandi lõpu keelevaidluste ja keele teadliku rahvapärastamise tulemused.

- (11) **Jah!** Jssand Jumal sinna keigewäggewenne / sinno Kohtud ommad tössised ja öiged. (VAKK, Gutsleff jt 1715, 500, Ilm 16:7)
'Jah, Issand Jumal, sina kõigeväeline, sinu kohtud on tõsised ja õiglased.'

Jah esineb nõustumispartiklina ka Anton Thor Helle grammatikas sisalduvates rahvapärastes dialoogides (näide 12).

- (12) P. **Jah** Jummal parrago! rummalust kül. **Ja** leyder! wohl Unverstand. (VAKK, Helle 1732, 407)
'Kirikuõpetaja: Jah, jumal paraku, küllap rumalusest.'

Nõustumist märkiv vastuspartikkel *jaa* on kasutusel juba Mülleri jutlustes, nt piiblitsitaadis Js 48:11 (näide 13), kus Lutheri tõlkes (1534) on samuti *ja*, lisaks ka omapärases metatekstilises funktsioonis (näide 14), kus on kirjeldatud kinnitavat *jaa*-vastust:

- (13) Minu heñesa prast, **ia** minu heñesa perrast taha mina sedda teha, eth eb mina mitte theoduth sa. (VAKK, Müller 1605 (26), 1)
'Iseenese pärast, jaa, iseenese pärast teen ma seda, et mind ei teotataks.'
- (14) Sýß pidda meýe se Sana (:Amen:) kaas kindlax tegkema, ninck wißiste vsckma, Iumal tahab meddý Palwe kulda, ninck **Ia** meddý Laulo ninck Palwe pæle

iüttelda, eth tæma sesama Palwe on kulnuth, ninck meile kaas andada, mea meye olleme palwunuth. (VAKK, Müller 1603 (10), 3)

'Siis peame selle sõnaga (*aamen*) kinnitama ja kindlalt uskuma, et Jumal tahab meie palvet kuulda ning meie laulu ja palve peale jaa ütelda, sest ta on seda palvet kuulnud, ning meile anda, mis me oleme palunud.'

Stahli tekstides tuleb ühel juhul esile partikli *jaa* nõustuv funktsioon dialoogilises kontekstis (näide 15). Saksa rööptekstiga võrreldes on eestikeelne vastus siiski pikem ega piirdu ainult partikliga, vaid lisatud on kinnisväljend *Jumala nimel*. See osutab ilmselt tollases kiriklikus retoorikas juurdunud kasutustavale. Kinnitav vastus *Jumala nimel* on XVII sajandi esimesel poolel olnud kasutusel ka tartu keeles (vt jaotist 3.2).

- (15) On sulle nüdt se mehl / ninck mötte / sihs ütle: **Ja** / Juṃala nimmel. Jst nu das ewer Will vnd meinung / so sprechet: **Ja**. (VAKK, Stahl 1632 (HH I), 31)
'Kui sul on nüüd see soov ja tahtmine, siis ütle: „Jaa, Jumala nimel.”'

2.2.3. Vaheetapp vastuspartikli ja sidesõna vahel (*jaa > ja*)

Vaheetappi ehk sildkontekste kinnitava vastuspartikli ja sidesõna vahel avavad XVII sajandi tekstides kasutusjuhud, kus *ja* seob lauseid, olles säilitanud oma partiklilise jaatava-kinnitava (näited 16, 17) või rõhutava (näited 18, 19) funktsiooni, aga esineb samal ajal sidendina lausete vahel. Sellisel juhul on *ja* saksa vasteks veel *ja*, mitte sidesõnalisele kasutusele viitav *und*. Niisugustes lausetes seob *ja* üksusi, millest teine kordab, täpsustab või rõhutab esimest. Selliseid vaheetappi ilmestavaid juhte tähis-tame siinses artiklis kirjakujuja *ja(a)*.

- (16) Nüith eb olle kz meil Inimeßel kuriemb waynlane mitte, kudt se Kochnret, Tæma rickub ninck kelab erra, keick mea Iumala tachtmeße prast peax ollema echk sündima, **Ia** se Kochnret kelab ninck rickub erra mea meddÿ Hiwoliko Ello tarbex tuleb [---] (VAKK, Müller 1603 (15), 2)
'Nüüd ei ole ka meil, inimestel, kurjemat vaenlast kui kurat; tema rikub ning keelab ära kõik, mis peaks Jumala tahtmise järgi olema või sündima; ja(a), kurat keelab ning rikub ära (selle), mis on meile lihalikus elus kasuks'
- (17) Sihn sesinnase ilma sees kaswawat needt pattuset / **Ja** nende kessi keip mond-kord parramb / kudt nende wagkade / nemmat laotawat hend laijalist / ninck höitzwat / kudt üx Lohrberipuh. Hie in dieser Welt wachsen die Gottlosen / **Ja** es gehet jhnen manchmahl besser / als den frommen / sie Ps. 37. 39. breiten sich auß / vnd grünen / wie ein Lorbeerbawm / (VAKK, Stahl 1641, 219)
'Siin selles ilmas kasvavad patused; ja(a) nende käsi käib sageli paremini kui vagadel; nad laotavad end laiali ning õitsevad nagu loorberipuu.'
- (18) Sest minna ollen mitte üxpeines pattude sees sahtut ninck sündinut / erra-nis keick münno noudminne on kurri lapsest sahto tennani / **ja** se patt ellap münno sees / ninck lassep münd sedda hehdt / mea minna tahan mitte tehha /

erranis tehþ / eth minna sünd sagkedast / **ja** igkal silma pilgkmisssel möttede / sannade / ninck tegkode kahs / awwalickust / ninck sallaja / seespitte ninck weljaspitte weehastan. Denn ich bin nicht allein in Sünden empfangen / vnd geboren / sondern all mein tichten vnd trachten ist böse von jugend auff bis hieher / ja die Sünde wonet in mir / vnd lesset mich das gute / das ich | wil / nicht volbringen / sondern schaffet / das ich dich offft / **ja** alle Augenblick / mit Gedancken / Worten / vnd Wercken / offentlich vnd heimlich / jnnerlichen vnd eusserlichen erzürne. (VAKK, Stahl 1638 (HH IV), 21)

'Sest ma ei ole mitte ainult pattude sees saadud ja sündinud, vaid kõik minu püüdlused on kurjad alates lapsepõlvest kuni tänaseni, ja(a) patt elab minu sees ning ei lase mul teha seda head, mida ma teha tahan, vaid teeb (nii), et ma sind sageli, ja(a) igal silmapilgul mõtete, sõnade ja tegudega avalikult ja salaja, seesmiselt ning väliselt vihastan.'

- (19) [---] Ahstat Ahstani / Kuhst Kuhni / Neddalast Neddalani / Pehwast Pehwani / Tundist Tundini / **ja** / Silma-Pilgmissest Silma Pilkmiseni [---] von Jahr zu Jahr / von Monat zu Monat / von Wochen zu Wochen / von Tahg zu Tahge / von Stund zu Stunden / **ja** / von Augenblik zu Augenblik [---] (VAKK, Blume 1667 (GHFF), 32)

'aastast aastasse, kuust kuusse, nädalast nädalasse, päevast päeva, tunnist tundi ja(a) silmapilgust silmapilguni'

Eespool kirjeldatud XVII sajandi sagedastes sildkontekstides toimub *ja(a)* ümbermõtestamine kinnitavast vastuspartiklist sidesõnaks.

2.2.4. Sidesõna *ja*

Siduvast funktsioonis esineb *ja* kirjakeeles esmakordselt XVII sajandi algul Georg Mülleri jutlustes, kuigi tema kasutuses on sõnal enamasti veel olemas ka kinnitav-rõhutav funktsioon. Sidesõnalisus on ilmsem nendel juhtudel, kus *ja*-ga seostatud üksused ei ole lähedase tähendusega, nt kinnitava-siduva *ja*-ga lause:

- (20) Minckpr: se Iss: Ihse Chrse wægki on paliu suhremb ninck wægkewamb, kuý keickede Inimeste, **ia** kuý keickede Kurratide wægky se Pörgkuhauwa siddes. (VAKK, Müller 1604 (21), 4)

'Sest Issanda Jeesuse Kristuse vägi on palju suurem ning vägevam kui kõikide inimeste ja kui kõikide kuradite vägi põrguhauas.'

Et Mülleri jutlustel puudub saksakeelne rööptekst, pole võimalik tagantjärele kindlaks teha, kas mõni tema *ia* oli mõeldud kindlalt saksa sidesõna *und* vastena. Üleminek kinnitavalt-rõhutavalt partiklilt sidesõnaks on sujuv ja toimub sildkontekstide kaudu, mida kirjeldasime jaotises 2.2.3. Piiblitsitaadid, kus Müllerial on *ia*, aga Lutheril *und*, ei ole Müllerial siiski päris sõnasõnalisised:

(21) N. Vnser Herr Vnd Heil: Ih2 Chr2 hat vkündiget, sest Wýmse Aÿast, eñe tæma Wýmse Peiwa tullemesest, eth nedt Inimeßet sÿn Mää pæl piddawat hægkama, suhre hedda siße sattoma, ninck piddawat heitetuth sama. **Ia** nedt Inimeße Lapset piddawat Waiboma sest Aßiast, mea sæl piddawat tullemas, ülle keicke sen Ilmatalluße. (VAKK, Müller 1605 (27), 1)

'N, meie Issand ja Önnistegija Jeesus Kristus on kuulutanud viimse aja kohta enne tema viimsepäeva tulemist, et inimesed ägavad siin maa peal, satuvad suurde hädasse ning on heidutatud. Ja inimlapsed nõrkevad sest asjast, mis tuleb üle kõige ilmamaa.'

Vnd es werden zaichen geschehen ahn der Sonnen vnd Mon vnd sternen / vnd auff erden wirt den leütten bang seyn / vñ werden zagen / vnd das meer vnd die wasserwogen werden brausen / **vnnnd** die menschen werden verschmach- tenn / vor forcht vnnd vorwarten der ding / die koñen sollen auff erden [---] (Luther 1534, Lk 21:25–26)

'Ja päikeses ja kuus ja tähtedes on siis tunnustähti ja maa peal on rahvastel kitsikus ja nõutus merekohina ja veevoogude pärast. Inimesed jäävad hingetuks maailma peale tulevate sündmuste kartuses ja ootuses'

Siiski on *ja* Mülleriil sagedasem kui teistel XVII sajandi autoritel Stahlil ja Blumel. Niisiis esineb *ja* eesti kirjakeeles Mülleri jutlustest alates mõningal määral sidesõnana, kuigi enamik kasutusjuhte kuulub sildkontekstide hulka ja sidesõna *ning* on Mülleri nagu teistegi XVII sajandi autorite tekstides 18 korda *ja*-st sagedasem.

Rööptekstide saksa vastete alusel selgub, et XVII sajandi keskpaigaks on kontaktimõjulise partikli *ja* siduv funktsioon eestikeelsetes tekstides mõnevõrra esindatud. Seda tõendab järgnev Stahli tekstinäide (22), kus sidesõnu on varieeritud: saksa *und* vasteks on selles lauses nii *ning* kui ka *ja*: *ja* seob sisult tihedamalt seotud nimisõnu *põrgu* ja *valu*, *ning* ühendab seisundikirjeldusi *surnud*, *maha maetud*, *põrgus* ja *valus olnud* (rinnastavas tähenduses 'nii nagu ka').

(22) Sest Rickast Meehest ütlep Christus / eth temma surnut / mahamattetut / **ninck** Põrgkus **ja** Wallus olnut on. Vom Reichen Mann sagt Christus / er sey gestorben / begraben / **vnd** in der Hellen **vnd** Quahl gewesen. (VAKK, Stahl 1649, 641)

'Rikka mehe kohta ütleb Kristus, et ta on olnud surnud, maha maetud ning olnud põrgus ja piinades.'

Selge pööre sidesõna *ja* eelistamise poole toimub alles 1739. aasta Piiblis (näide 23), kus *ja* on juba ülivaldav (vt joonist 1 peatükis 4), esinedes rinnastava sidesõnana erinevates positsioonides, nii võrdväärsete lauseliikmete kui ka osalausete ja lausete vahel, olles kaotanud vaheetapile omase kinnitava-rõhutava funktsiooni. See näitab XVII sajandi lõpu piiblitõlkijate teadlikku otsust võtta neutraalse rinnastava sidesõnana kasutusele *ja* (vt ka Hornungi grammatika kohta jaotisest 2.1) ja seda üldiselt mitte sõnaga *ning* vaheldada. Põhjuseks on ilmselt rinnastava seose väljendamise

lihtsana hoidmise soov. Et XVII sajandi lõpu kirjakeele uuendajad lähtusid rahva-keelest, võib arvata, et siduv *ja* oli selleks ajaks põhjaeesti keeles juba sage ja tavaline.

- (23) Sest otsekui vihm **ja** lummi taewast mahhatulleb, **ja** ei lähhä mitte senna tag-gasi, waid kastab sedda maad, **ja** siggitab sedda, **ja** teeb et se kaswatab **ja** annab semet külwjale, **ja** leiba sellele, kes sööb (VAKK, Helle jt 1739 (Prohv), 717, Js 55:10)

'Sest otsekui vihm ja lumi tulevad taevast alla ega lähe sinna tagasi, vaid kasta-vad maad ja teevad selle sigivaks ja kandvaks, et see annaks külvajale seemet ja sööjale leiba'

3. Keelendi *ja* kasutus lõunaeesti kirjakeeles

3.1. *Ja* XVII–XVIII sajandi lõunaeesti grammatikates ja sõnastikes

Esimeses lõunaeesti keele grammatikas, **Johannes Gutsloffi** 1648. aastal ilmunud keeleõpetuses, keelendit *ja* eesti adverbide loendis ei mainita. Saksa kinnitava par-tikli *ja* vasteks on Gutsloffi sõnastikus antud *nä(h)* ning *ja*-d ei leidu ka ühenda-vate sidesõnade hulgas (seal on küll nimetatud *ninck* ja laenuline *hend* 'ja') (Gutsloff 1648).

Johann Christoph Clare käsikirjalises lõunaeesti-saksa sõnastikus (1730. aastaga dateeritud ärakiri, EKM EKLA, f 192, m 33:1 (M.A)) on eesti *ja* vastena antud saksa rõhutav partikkel *ja*. Esitatud on ka ühendid *ja paljo ennämb* ning *ja ennämbäste* saksa tõlkega *ja vielmehr*, samuti *ja wist, wissist – freilich, gewißlich* 'jah (kindlasti)'. Saksa *ja* on Clarel veel *jobba* 'juba' vasteks. Selle sõna kasutust illustreerib tal väljend *Jobba ma olli – ja ich war schon*.

Eesti *nink* vaste on ootuspäraselt sidesõna *und*. *Nink* on esitatud märksõnana ja tuleb rinnastava sidesõnana esile ka näitefraasides, nagu *Hoidma nink hālitsema – pflegen und warten* 'hoidma ja hoolitsema' või *Jakkabi Päiw – Jacobi Tag, da sagt der Baur: Nüüd wikkat warna, nink Zirp kätte! – Sense weg! Sichel her!* 'jaagupipäeval ütleb talupoeg: nüüd vikat warna ja sirp kätte!'

Ühel juhul on Clare siiski seadnud vastavusse eesti sidesõna *ja* ja saksa sidesõna *und*, nimelt väljendis *kats ja kats – je 2 und 2* 'kahekaupa'.

Teises XVIII sajandi I poolest pärit käsikirjalises sõnastikus, mille koostas **Johann Christian Svenske** (EKLA, f 192, m 50:1 (M.A)), on nagu Clarelgi eesti *ja* sakse vaste *ja* ning eesti *nink* vaste *und*. Ühendidki on needsamad mis Clarel: *paljo eñämb – ja vielmehr, ja wist – freylich, gewißl*.

3.2. *Ja* XVII–XVIII sajandi lõunaeesti tekstides

XVII ja XVIII sajandi lõunaeesti sõnastike põhjal otsustades *ja* sidesõna funktsioo-nis ei tunta. Tekstides siiski leidub nii sildkontekstilist kasutust kui ka üksikuid side-sõnaks tõlgendatavaid juhtumeid, sh Gutsloffil:

- (24) Toist ielles o[mm]at nahro n. witzat Kajenut, **ia** weel keuwtset n. wangitohrnit (EPAK, Gutsclaff, UT 1648–1656, Hb 11:36)
'Teised jälle on pilkamist ning rooska kogenud ja ahelaid ning vangitorni'

Kinnitava-rõhutava partiklina ('ju, ometi') esineb *ja* Rossihniusel:

- (25) Ei olle minul **ja** se kitmine mitte tarbis, sihski taha minna tulla se palcke ninck awaldamisse pähle sest Issandast [---] (VAKK, Rossihnius 1632 (EE), 93)
'Ei ole minul ju seda kiitust tarvis, siiski tahan ma osa saada Issanda ilmumisest'

Nõustumist väljendav vastuspartikkel ilmub lõunaeesti tekstidesse VAKK-i järgi alles XVIII sajandi lõpus (näide 26), kuid kinnistunud väljendites, nagu *oh jaa*, juba varemgi, kui eeldada, et Quandti teose 1776. aasta trükk ei erinenud 1737. aasta omast (näide 27).² Agenda Parvas (1622) ei leidu veel vastuspartiklit *jaa* ning nõustumist väljendavad vastused küsimustele on seal sõnastatud kujul *Jumala nimel* või küsimuses sisaldunud verbi kordamisena (näide 28).

- (26) Kas lassep ka Jummal seddä kül sündidä, mes temmä siin ähwärdäp? **Ja**, temmä ei ähwärdä mitte ütsindä, enge temmä lassep ka seddä Nuhtlust töttelikkult neide päle tulla, kumma teddä wihkawa. (VAKK, Frölich 1787, 29)
'Kas Jumal ka tõesti täidab selle, millega ta siin ähvardab? – Jaa, ta mitte ainult ei ähvarda, vaid ta saadab karistuse päriselt nende peale, kes teda vihkavad.'
- (27) Seggede üttel temmä ütten juttun ennämb saddakörd neid sinnatsid sõnnu: olgem ussutawa Jummalalle! **oh ja!** olgem tälle ussutawa! (VAKK, Quandt 1776, 92)
'Sageli kordas ta ühes vestluses üle saja korra sõnu: olgem Jumalale ustavad! Oo jaa! olgem talle ustavad!'
- (28) Esth. N. Vsut sina Jumala Isä sisse / kike wäggemmä taiwa nink maâ loöya? Resp. Vsu vel Vsume. (VAKK, Agenda Parva 1622, 20)
'Eesti k. N, kas sa usud Jumalasse-Isasse, kõigevägevamasse taeva ja maa loojasse? Vastavalt: usun või usume.'

Kinnitavat-rõhutavat partiklit leidub piiblitõlgetes:

- (29) T. allandis essi hendast, n. sai h sõnna wötlicKus surmast sahani, **ia** risti (pähle) surmast sahani. (EPAK, Gutsclaff, UT 1648–1656, Fl 2:8)
- (30) Nink löiti Kombist kui Inniminne / nink alland hendä essi / nink olli sõnawötlik Surmani / **ja** Risti Surmani. (EPAK, Wastne Testament 1686, Fl 2:7–8)
'Ja ta leiti välimuselt inimesena. Ta alandas iseennast, saades kuulekaks surmani, pealegi ristisurmani.'

² Johann Christian Quandti raamatu 1737. aastal ilmunud esmatrükk ei ole säilinud, kasutatav on raamatu teine trükk aastast 1776.

Wastses Testamendis on olemas ka neutraalses siduvas funktsioonis kasutatud *ja* (31). Seda leidub teistelgi lõunaeeesti autoritel, kõige sagedamini Quandtil (näide 32; vt joonist 2).

(31) Temmä Jüngre ütliwa temmä wasta: Kui se Järg ni om Mehe **ja** Naise ga / sis ei olle mitte häh kossida. (EPAK, Wastne Testament 1686, Mt 19:10)

'Jüngrid ütlesid talle: „Kui naisevõtmisega on lugu nõnda, siis on kasulikum jätta abiellumata.”

(32) Kui ma neid kannasid näije neide emmä siwu alla jooskwat, sis tulli mul seddä-maid meelde, et se Issand Jesus hendä ütte särätse kanna armolisses piddänu, nink se läbbi mulle hädä lotust hennese wasta tahtnu sata **ja** minno oppetada, temmä holekandmisse siwu al hendä kekkidä, nink warju nink kaitsmist kurrati wasta säääl otsi. (VAKK, Quandt 1776, 82)

'Kui ma nägin kanapoegi ema tiibade alla jooksmas, siis meenus mulle seda-maid, et Issand on olnud nagu selline kana ning andnud mulle sellega enesekust ja õpetust tema hoolitsevate tiibade alla peitu pugeda ning sealt kuradi vastu warju ja kaitset otsida.'

Nõustuva vastuspartikli kuju *jah* VAKK-i ega EPAK-i lõunaeeestilistes tekstides ei leidunud.

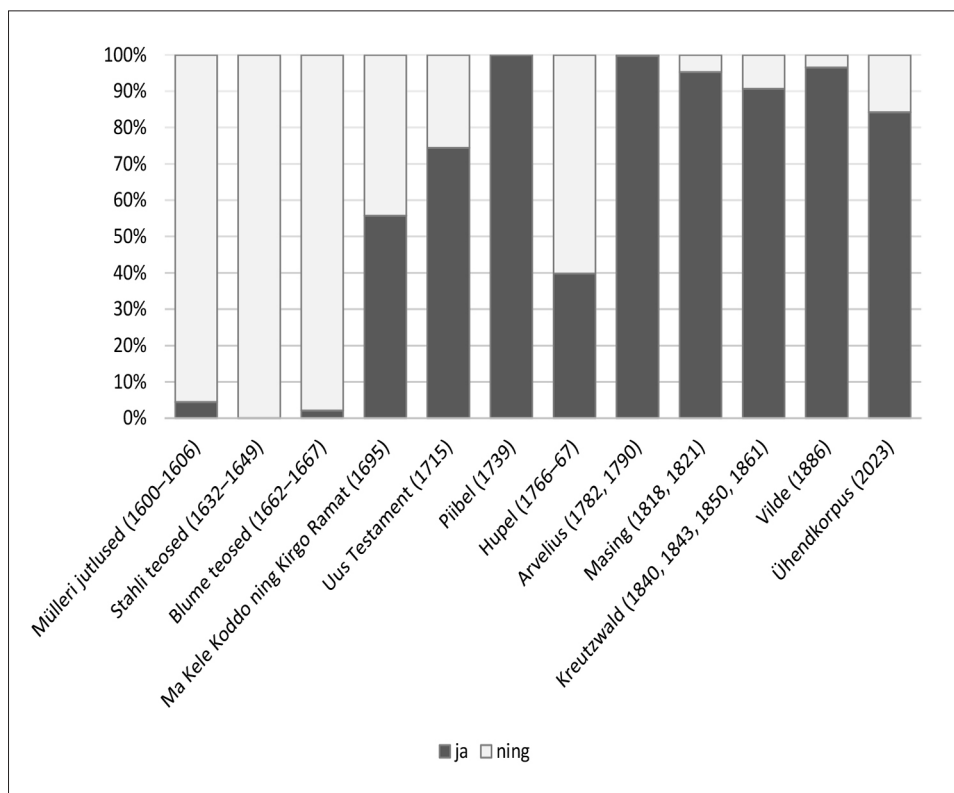
Niisiis on tartukeelsetes tekstides esindatud *ja* samad funktsioonid mis tallinna-keelseteski, kuid selle erinevusega, et lõunaeeesti tekstides on keelend *ja* palju väiksema sagedusega kui *ning* (vt joonist 2) ning vastuspartiklina (*jaa*) esinemise juhud tulevad kasutuses esile hiljem kui kinnitava-rõhutava partikli *ja* 'ju, ometi' kasutusjuhud.

4. Nõustumispartiklist sidesõnaks

Siinses käsitluses eeldasime, et kirjakeele tekstides täheldatavad kasutusmuustrid võimaldavad konkretiseerida kahe rinnastava sidesõna kasutuses toimunud muutuste etappe ja järjekorda. Oletasime, et XVII–XVIII sajandil olulised ja laia levikuga usu-tekstid, nagu Stahli kirikuraamatud ja 1739. aasta Piibel, mõjutasid kirjakeele varieeruvuse vähenemist, aidates kaasa uuenduste juurdumisele keelekasutuses. Seega näitab keelendite *ja* ja *ning* kasutuse dünaamika kirjakeele muutumise tendentse nii ajaliselt kui ka autoriti.

Uuritud kasutusmuutused on olulised ka seetõttu, et eesti kirjakeele tekstides oli näha kontaktimõjulise ja tervikpiibli toel prestiižseks peetud partikli *ja* funktsioonide laienemist just põhjaeeesti kirjakeeles. Partikli *ja* ning selle funktsioonide arengu analüüs näitas, et üks keskseid grammatiseerumisteid kulges (inter)subjektiivsest nõustumispartiklist sidesõnaks. Selle protsessi käigus toimus grammatiseerumine kinnitavat-seostavat partiklit *ja(a)* sisaldavate sildkontekstide kaudu. Keelendi asukoht lauses andis teavet partiklistumise määra kohta: alguspositsioon viitas partiklistumisele, lause lõpus *ja* ja *ning* vanades tekstides ei esinenud.

Sidesõnade *ning* ja *ja* kasutusest varasemates tekstides annab ülevaate joonis 1, kust on näha, et XVII sajandi autoritest kasutab keelendit *ja* mõnevõrra Müller, seevastu Stahlil ja Blumel on selle osakaal keelendiga *ning* võrreldes väga väike. XVIII sajandi usutekstides toimub pööre, kus *ja* saavutab ülekaalu alates 1715. aasta Uuest Testamendist. 1739. aasta Piiblis on see tõlkijate-toimetajate teadliku ühtlustamise tulemusel juba ülivaldav ja jääb domineerima ka XIX sajandi esimese poole tekstides. Erandlik *ja* vähesus torkab silma Hupeli tekstides, mis ongi žanriliselt religioossetest tekstidest erinevad (valgustuslikud-õpetlikud) ja säilitanud sellistena varasema kasutustava. Sidesõnalise kõrval on XIX sajandini säilinud ka *ja* kinnitava vastuspartikli funktsioon.

Joonis 1. Sõnade *ja* ja *ning* kasutus põhjaeesti keeles autoriti ja tekstiti.

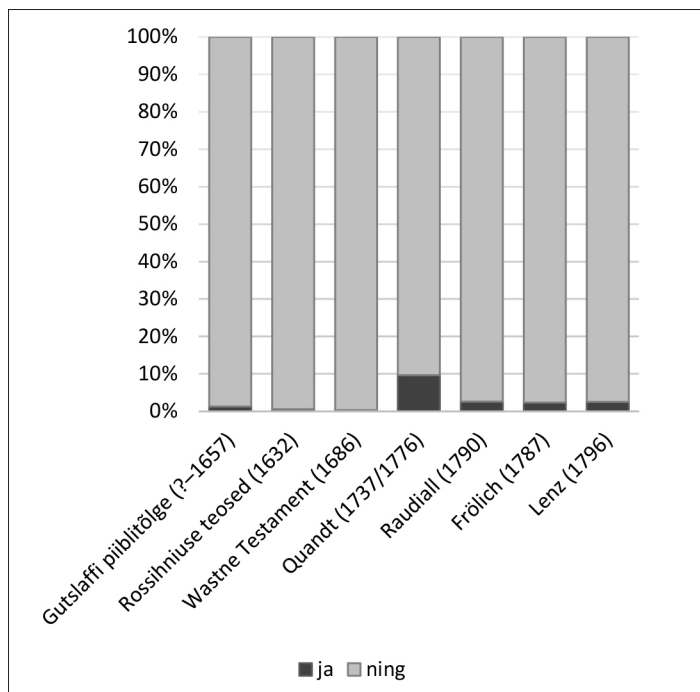
Lõunaeesti autorite tekstides on põhilise sidesõnana kasutusel *ning*, mõnevõrra suurema *ja*-de osakaaluga tõuseb esile XVIII sajandi pietistlik autor Johann Christian Quandt, kelle raamatus „Kolm kaunist Waggause Eenkojut” on tüüpilise rinnastava sidesõnana kasutusel küll *nink*, kuid teistest autoritest sagedamini kasutatud *ja* esineb tal enamasti sildkontekstides (näide 33) ja kinnitava vastuspartiklina (näide 34). Need kasutusjuhud seostuvad (osa)lausealgulise positsiooniga.

- (33) **Ja** selle et temmä omma luggemisse man omma henge önnistust nink Kristusse tundmist ots, sis lask Jummal weel parrembaste kõrda minnä. (VAKK, Quandt 1776, 44)

'Ja seepärast, et ta oma lugemise juures hingeönnistust ja Kristuse tundmist otsis, lasi Jumal kõigel veel paremini õnnestuda.'

- (34) Jörg. **Ja** wist: seperräst mötlete teije ka omma ello parrembat ollewat, kui minno. (VAKK, Quandt 1776, 67)

'Jörg: Jaa, kindlasti: seepärast peate teie ka oma elu paremaks kui minu (oma).'

Joonis 2. Sõnade *ja* ja *ning* kasutus lõunaeesti keeles autoriti ja tekstiti.

Kasutusmustreid jälgides võib näha, et just kinnistunud konstruktsioonid (püsiühendid) säilitavad sageli vanema kasutustava. See ilmneb ka siis, kui võrrelda vanade tekstide püsiühendites esinevaid rinnastavaid sidesõnu teksti ilmunise ajaks välja kujunenud kasutustavaga. Näitena olgu esitatud Piiblist pärit väljendi *A ja O* kasutus (näited 35–37), kust on näha, et umbes 100 aasta jooksul jääb selles väljendis kasutusele sidesõna *ning* – seda ka siis, kui kirjakeeles on juba üldiselt kasutusel rinnastav sidesõna *ja* (vt joonist 1).

- (35) Kui ollen minna ni süddamelickult rõhmus / eth münno ketck on se A **ninck** O / se algkminne **ninck** se otz [---] (VAKK, Stahl 1637 (HH II), 108)

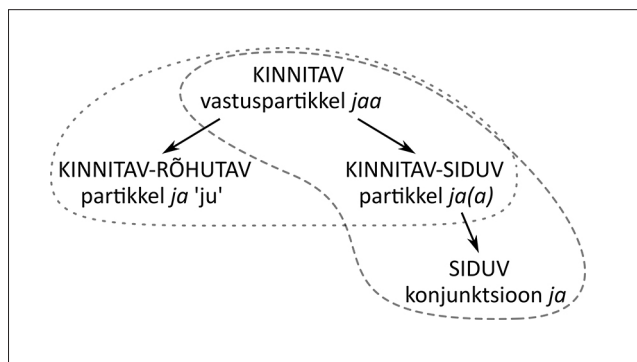
'Kuidas olen ma nii südamest rõõmus, et minu varandus on A ning O, algus ning ots'

- (36) [---] Alkmisse **nink** Otza panen [---] (VAKK, Blume 1666, 86)
'alguse ning lõpu teen'
- (37) Minna ollen se A **ning** O, se Algminne **ning** Ots, se essimenne **ning** wiimne.
(EPAK, Piibli Ramat 1739, Ilm 22:13)
'Mina olen A ja O, esimene ja viimane, algus ja ots!'

Sarnaseid juhtumeid just Piibli tekstide konserveerivast mõjust leidub veel, nt väljendi *söö ja joo* puhul, mis on säilitanud sidesõna *ning* (näide 38) kuni 1739. aasta Piiblini hoolimata sellest, et XVIII sajandi piiblitõlgetes eelistati sidesõna *ja* (vt joonist 1).

- (38) Ja Elias ütles Ahabile: Minne üles, sö **ning** jo, sest sure sao kohhiseminne tuleb. (VAKK, Helle jt 1739 (VT), 381, 1Kn 18:41)
'Ja Eelija ütles Ahabile: „Mine üles, söö ja joo, sest vihma kohin kostab!’”

Uurides sidesõna *ja* kujunemist, tuvastasime selle eelastmena kinnitava vastuspartikli *jaa* (ka *jah*) kasutuse ning sidesõna kujunemise kõrval (inter)subjektiivse kinnitava-rõhutava partikli 'ju, ometi' eristumise (vt joonist 3):

Joonis 3. Sidesõna *ja* grammatiseerumise etapid.

Materjalist ilmnes, et (inter)subjektiivses kontekstis nõustumist väljendav vastuspartikkel on arenenud kahes suunas. Ühisosa neis arengutes on partikli nihkumine lause sisse. Lausesiseselt on *ja* olnud endiselt kinnitav nagu vastuspartiklinagi (joonise vasakpoolne haru), kuid seda on hakatud kasutama ka rinnastava sidesõna positsioonis juhtudel, kus *ja(a)*-le eelnev fraas väljendab tähendust, mida *ja(a)*-le järgnev fraas kinnitab (seda rõhutades, täpsustades vms; joonise parempoolne haru).

Saksa partikli *ja* funktsioonid on joonisel ümbritsetud punktiirjoonega. Saksa keel mõjutas saksa emakeelega autoreid neidsamu funktsioone üle kandma ka eesti partiklile *ja(a)*, nii et kõik need kolm ilmnevad ka XVII sajandi eestikeelsetes tekstides. Millised funktsioonid olid *ja*-l tolle aja saksa keele oskuseta talupoegade keeles, ei ole võimalik tagantjärele kindlaks teha.

Kui otsustada tekstide põhjal, siis kinnitav-rõhutav *ja* 'ju' oli kasutuses väga harv. Ilmselt ei lasknud sellel eesti keeles kohaneda partikkel *juba* > *ju*, mis oli XVI sajandiks selles funktsioonis tavaline. Võimalik, et saksa keeles on just rõhutava *ja* 'ju' olemasolu takistanud *ja* edasist arengut sidesõnaks, sest siduva (kõrval)funktsiooniga *ja*-d ei kujunenud kõigi *ja* lausesiseste kasutuste hulgas nii valdavaks kui eesti keeles. Eesti keeles seda takistust polnud ning kinnitav-siduv *ja(a)* arenes edasi neutraalseks siduvaks *ja*-ks.

Soov sidesõnadel *ja* ja *ning* keelekorralduslikult vahet teha ilma keelendite selge tähendusliku erinevusega on viinud kunstlike tõlgendusteni kasutussoovitustes ja sedakaudu püsivate määratlusprobleemideni.

Edasist uurimist vajaks muutuse *ja(a)* > *jah* täpsem jälgimine nii funktsionaalses kui ka ajalises plaanis. Sealjuures tuleks analüüsida, kas *h* partikli lõpus muudab selle tähendust (vrd nt *ahaa* ja *ahah*), ning kaaluda, kas *h*-l võib olla kaudne eeskuju saksa keelest (nt saksa *ach* ja *doch*). Täiendavat selgitamist vajaksid ka eesti partikli *ju* (*jo*) ja saksa keele vastavate partiklite võimalikud vormilised ja tähenduslikud seosed.

Oluline oleks võrrelda ka XVIII ja XIX sajandil kirjakeelde lisandunud tekstiliike, jälgides neis *ja* sidesõnalist ja (inter)subjektiivset partiklilist kasutust. Lisaks võiks võrdlus teiste kontaktimõjuliste partiklitega (nt *vist*) aidata mõista nende arenguteede sarnasusi ja erinevusi, pakkudes täiendust kirjakeele pragmaatiliste ja grammatiliste üksuste kujunemise ja varieerumise analüüsile.

5. Kokkuvõte

Artiklis jälgisime keelendite *ja* ja *ning* esinemust ja funktsioonide jagunemist eesti vana kirjakeele allikates. Uurimusest ilmnes, et ehkki vanimates säilinud tekstides on sidesõnana kasutusel *ning*, leidub juba XVII sajandi alguse tekstides näiteid, mis osutavad partikli *ja(a)* ümbertõlgendamisele sidesõnaks. Kirjakeele säilinud allikate põhjal on näha, et kontaktimõjuline partikkel *ja* esineb (inter)subjektiivsetes tekstides lisaks kinnitavale ka siduvas funktsioonis (*jaa* > *ja*). Tegu on seni kasutusest lähtuvalt uuritud sidesõnade puhul erandliku kujunemisteedega, kus kontaktimõjulisest partiklist (*ja*) kujuneb sidesõna. Seega on tegu protsessiga, mis viib keelendi pragmaatikast grammatikasse – omapärase grammatiseerumisega. Seniste uuringute põhjal otsustades on tavalisem vastupidine arengusuund sidesõnast partikliks. Erandlik arengutee on võimalik, kui kontaktimõjuline keelend on sobiva häälikulise struktuuri ja tähendusega. *Ja* kasuks räägib selle lühidus ja spetsiifilise tähendusega koormamatus. Ehkki partiklilised kinnitav-rõhutav ja nõustuv funktsioon on saksa keeleski olemas, kujuneb sidesõna funktsioon välja vaid eesti keeles. Sidesõna *ja* juurdumist on toetanud ka XVII sajandi lõpukümnnenditel toimunud kirikliku kirjakeele reformi mõjul tehtud teadlikud otsused ja 1739. aasta Piibli autoriteet.

Partikliga *ja* saksa keelest kaasa tulev kinnitav-rõhutav funktsioon 'ju, ometi' ilmneb samuti XVII sajandi tekstides, olles seal pigem harv ja kujutades sellisena *ja* funktsioonide kujunemisel üht kontaktimõju peegeldavat kõrvalharu. Sidesõna

ja areng on seotud nõustumispartikli *jaa/jah* funktsiooni ümbertõlgendamisega – sellele osutavad rohked sildkontekstid XVII sajandi algusest alates. Rõhutamine ja kinnitamine on funktsioonid, mis seovad *ja*-d kui kinnitavat vastuspartiklit ('jaa') ja kinnitavat-rõhutavat partiklit ('ju'). Rõhutuse taandumine ning keelendi *ja* lausesisestesse ühendavatesse positsioonidesse paiknemine viib *ja* eelistamiseni neutraalse rinnastava sidesõnana juba alates XVIII sajandist.

Põhja- ja lõunaeestilist kasutustava eristab asjaolu, et lõunaeestilistes tekstides eelistatakse kuni XVIII sajandi lõpuni ülekaalukalt sidesõna *ning*. *Ja* esineb nendes tekstides harva ja seda kasutavatest autoritest tõuseb esile vaid J. C. Quandt, kellel leidub sildkontekstilisi kasutusi kinnitava vastuspartikli *jaa* kujunemisest sidesõnaks. Ka kinnitav vastuspartikkel *jaa* tuleb lõunaeestilistes tekstides esile alles XVIII sajandi teisel poolel. Kinnitav-rõhutav *ja* tähenduses 'ju, ometi' on harv ka lõunaeesti kirjakeeles. Seega on *ja* sidesõnaks kujunemine põhjaeestilistes tekstides varasem ja kiirem kui lõunaeestilistes. Näeme omapärast arengut, kus kontaktimõjulisest partiklist on kujunenud keeles keskne rinnastav sidesõna.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 192, m 33:1 (M.A) – Cellarius Esthonio-Germanicus oder Wörter-Buch der Esthnischen Sprache und zwar Dörptschen Mund-Art, nebst dem deutschen Register, wie auch einer kertzen Esthnischen Grammatica aufgesetzt von Johann Christoph Clare. P. O. 1730.

f 192, m 50:1 (M.A) – Dictionarium Germanico-Esthonicum, Esthonique-Germanicum ad Dorpatensium dialectum rudioni Musa formatum. Mag. Joh. Christ. Svenske.

VEEBIVARAD

DEA = Eesti ajalehed. Digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>

DWDS = Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. <https://www.dwds.de>

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <https://www.eki.ee/piibel>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. <https://www.eki.ee/dict/ety>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee/>

ÜK 2023 = Eesti keele ühendkorpus 2023. Koost Kristina Koppel, Jelena Kallas. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>

KIRJANDUS

Culperer, Jonathan 2011. Historical sociopragmatics: An introduction. – Historical Sociopragmatics. (Benjamins Current Topics 21.) Toim J. Culperer. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 1–8. <https://doi.org/10.1075/bct.31.01cul>

- Diewald, Gabriele 2011.** Grammaticalization and pragmaticalization. – The Oxford Handbook of Grammaticalization. (Oxford Handbooks in Linguistics.) Toim Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press, lk 450–461.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0036>
- Gutslaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>
- Harder, Peter; Boye, Kasper 2011.** Grammaticalization and functional linguistics. – The Oxford Handbook of Grammaticalization. (Oxford Handbooks in Linguistics.) Toim Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press, lk 56–68.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0005>
- Heine, Bernd; Kuteva, Tania 2007.** The Genesis of Grammar: A Reconstruction. (Oxford Studies in the Evolution of Language 9.) New York: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780199227761.001.0001>
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Hennoste, Tiit; Klumpp, Gerson; Metslang, Helle 2022.** Diskursusemarkerid ja pragmaatika. Sissejuhatusesks. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 3–18.
<https://doi.org/10.54013/kk770a1>
- Hennoste, Tiit; Rääbis, Andriela; Rumm, Andra; Laanesoo, Kirsi 2023.** The division of labor between the particles *jah* and *jaa* 'yes' as responses to requests for confirmation in Estonian. – Responding to Polar Questions Across Languages and Contexts. (Studies in Language and Social Interaction 35.) Toim Galina B. Bolden, John Heritage, Marja-Leena Sorjonen. Amsterdam: John Benjamins, lk 210–238.
<https://doi.org/10.1075/slsi.35.07hen>
- Hopper, Paul J.; Traugott, Elizabeth Closs 2003.** Grammaticalization. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) 2. tr. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139165525>
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg. Wilck, Regii Typographi.
<http://hdl.handle.net/10062/9996>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
<https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/46591>
- Kasik, Reet 1995.** Rinnastavate sidesõnade *ja*, *ning*, *või* kasutamise seadustekstis. – Õiguskeel, nr 3, lk 18–21.
- Keevallik, Leelo 2006.** Pragmaatiliste partiklite laenutüübid rootsieesti keeles. – Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus ödagumeresoomõ maiõ pääl. Mitmekeelsus ja keelevahetus

- läänemeresoome piirkonnas. (Võro Instituudi Toimõndusõq 18.) Toim Helen Koks, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, lk 116–133.
- Keevallik, Leelo; Habicht, Külli 2017.** Grammaticalization, (inter)subjectification, and sequencing of action: The Estonian epistemic (question) particle *ega*. – *Linguistica Uralica*, nr 2, lk 81–105. <https://doi.org/10.3176/lu.2017.2.01>
- Kärk, Janika 2014.** Saksa ja eesti keele sagedamate värvingupartiklite võrdlev analüüs. (TLÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid 38.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Laanekask, Heli 2003.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Luther 1534** = Die Luther-Bibel von 1534. Vollständiger Nachdruck. Taschen s.a.
- Makko, Maris 2009.** Seletamatu kihk, mis sunnib üha enam ningitama. – *Eesti Päevaleht*. Laupäev 12. IX, lk 6.
- Metslang, Helle 2017.** Can a language be forced? The case of Estonian. – *Aspects of Grammaticalization: (Inter)subjectification and Directionality*. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 305.) Toim Daniel Van Olmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, lk 281–309. <https://doi.org/10.1515/9783110492347-011>
- Metslang, Helle; Pajusalu, Karl; Habicht, Külli 2014.** Koordinatiivsed partiklid lause perifeerias. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 59* (2013). Toim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 139–161. <https://doi.org/10.3176/esa.59.07>.
- Mäekivi, Helika 2013.** „ja” ja „ning”. – *Päevakera tekstibüroo*. Blogi, 4. XII. <https://www.paevakera.ee/blogi/ja-ja-ning>
- Narrog, Heiko; Heine, Bernd 2018.** Typology and grammaticalization. – *Grammaticalization from a Typological Perspective*. (Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics.) Toim H. Narrog, B. Heine. Oxford: Oxford University Press, lk 1–15. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198795841.003.0001>
- Peterson, Kristjan Jaak 1818.** *Ning und ja*. – *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*, 12. vihk, lk 150. <http://hdl.handle.net/10062/3625>
- Prillop, Külli; Habicht, Külli 2022.** Vist või kindlasti? Tõenäosuspartikli *vist* pikk teekond eesti kirjakeeles. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 35–53. <https://doi.org/10.54013/kk770a3>
- Prillop, Külli; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Penjam, Pille 2006.** *Ehk elik või*. – *Keele ehe*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Toim Ellen Niit. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool, lk 185–204.
- Reila, Heiki 2007.** Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemisloos. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 143–151.
- Ross, Kristiina 2017.** EKI keelekool: sidesõnad *ja* ja *ning*. – *Postimees* 17. VI. <https://arvamus.postimees.ee/4145251/eki-keelekool-sidesonad-ja-ja-ning>
- Stahl, Heinrich 1637.** *Anführung zu der Esthnischen Sprach*. Reval: Chr. Reusner der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Säily, Tanja; Vartiainen, Turo; Siirtola, Harri 2017.** Exploring part-of-speech frequencies in a sociohistorical corpus of English. – *Exploring Future Paths for Historical Sociolinguistics*. (Advances in Historical Sociolinguistics 7.) Toim T. Säily, Arja Nurmi, Minna

- Palander-Collin, Anita Auer. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 23–52. <https://doi.org/10.1075/ahs.7.02sai>
- Veski, Johannes Voldemar 1929. Sidesõnade *ja* ja *ning* asjus. – Eesti Keel, nr 5–6, lk 104–105.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998. Lexicon Esthónico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim Ellen Kaldjärvi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viht, Annika 2023. Keelesäuts. Sidesõna „ja” tulek eesti kirjakeelde. – ERR 29. IX. <https://vikerraadio.err.ee/1609116584/keelesauts-sidesona-ja-tulek-eesti-kirjakeelde>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg: Commisionaires de l'Académie Impériale des sciences.

Küllü Habicht (snd 1964), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Küllü Prillop (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti fonoloogia teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

From *ning* to *ja* and beyond

Keywords: old literary Estonian, grammaticalization, conjunctions, pragmatic particles

This article examines the occurrence and functional distribution of the linguistic units *ja* and *ning* ('and') in early written Estonian texts. In modern Estonian, *ja* and *ning* are high-frequency synonymous coordinating conjunctions, whose functions have been described in previous linguistic studies and subjected to prescriptive language regulation. The corpus-based study reveals that while the conjunction *ning* appears in the oldest preserved texts, evidence of the reinterpretation of the affirmative response particle *ja(a)* as a conjunction can already be found in early 17th-century texts. Based on the preserved sources of written Estonian, it is evident that the contact-induced particle *ja* occurs in (inter)subjective contexts, not only in an affirmative function but also in a connective one (*jaa* > *ja*). This represents a rare developmental pathway for conjunctions: a contact-induced particle (*ja*) evolving into a conjunction. This process demonstrates a transition from pragmatics to grammar.

Previous studies suggest that the more common developmental path involves the opposite direction: a conjunction evolving into a particle. However, such an exceptional pathway becomes possible when the contact-induced linguistic unit possesses a suitable phonological structure and meaning. Although the particle functions of *ja* – affirmative, emphatic, and concordant – also exist in German, the conjunction function develops only in Estonian. The entrenchment of the conjunction *ja* was further supported by deliberate decisions made during the ecclesiastical reforms of

written language in the late 17th century, as well as by the authority of the 1739 Estonian Bible.

The emphatic function of the particle *ja* – conveying meanings ‘indeed, surely’ and derived from German – also appears in 17th-century texts, albeit rarely. This represents a secondary branch of functional development influenced by language contact. However, the development of the conjunction *ja* is primarily linked to the reinterpretation of the affirmative particle *jaa*, as evidenced by numerous bridging constructions in texts from the early 17th century onward. The emphatic and affirmative functions connect *ja* as both an affirmative response particle (*jaa*) and as an emphatic particle (*‘ju’*). The decline of emphatic usage and the increased positioning of *ja* in sentence-internal connective roles led to its preference as a neutral coordinative conjunction from the 18th century onward.

A distinction between Northern and Southern Estonian usage lies in the fact that Southern Estonian texts overwhelmingly favour the conjunction *ning* until the late 18th century. The affirmative response particle *jaa* emerges in Southern Estonian texts only in the second half of the 18th century. The emphatic use of *ja* in the sense of ‘indeed, surely’ is also rare in written Southern Estonian. Consequently, the development of *ja* into a conjunction occurs earlier and more rapidly in Northern Estonian texts compared to Southern Estonian ones.

Küllli Habicht (b. 1964), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Associate Professor of Estonian Language (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Küllli Prillop (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Researcher of Estonian Phonology (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee